

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПОСТ-КОРОНАВІРУСНОЇ «НОВОЇ НОРМАЛЬНОСТІ»: ВИКЛИКИ ЛІБЕРАЛЬНІЙ ДОКТРИНІ ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Юрій БАЖАЛ,

завідувач кафедри економічної теорії НУ «Києво-Могиллянська академія»

Концептуальні узагальнення щодо сутності, змісту і форм прояву пост-коронавірусних економічних трансформацій, в основному, знаходяться у річищі інтелектуальних дискусій щодо кризових тенденцій соціально-економічного розвитку, які гостро проявились після фінансово-економічної кризи 2008-2009рр. Наукове та експертне середовище є однотайним у визначенні цих кризових явищ: уповільнення та зупинка економічного зростання, поширення бідності, збільшення нерівності та соціального розшарування, високе безробіття через впровадження нових технологій, особливо штучного інтелекту, глобальні екологічні виклики, вичерпаність природних ресурсів, зростання невизначеності (тотальне нашестя зграї «чорних лебедів») тощо.

Водночас, аналітичних розвідок та гіпотез про утворення нових фундаментальних криз як наслідків коронавірусної пандемії практично ще не з'явилося. У медіа тимчасові епідеміологічні обмеження та їх впливи на економіку представляють як емоційні пророцтва, мовляв, так тепер буде завжди. Проте реальна політика і конкретні плани все ж орієнтуються на подолання епідемії, порятунком і відновлення постраждалих галузей малого бізнесу, туризму, транспортних комунікацій, очного формату освіти тощо. Основні економічні індикатори багатьох країн демонстрували суттєве погіршення тільки перші два квартали 2020р., а далі почали зростати¹. В Україні нещодавні соціологічні опитування Центра Разумкова щодо економічної ситуації у країні показали, що у травні 2021р. оцінки рівня добробуту родини дещо покращилися порівняно з початком року². З огляду на такий перебіг подій декому навіть може спадати на думку крамольна ідея, що епідемія є позитивом для

економіки. Тому головні пост-коронавірусні проблеми переважно осмислюються в контексті зазначених вище фундаментальних загроз, які під час і внаслідок епідемії не зникли, а тільки збільшилися³.

Як ми покажемо далі, концептуальні дискусії щодо природи виникнення теперішніх фундаментальних криз повертають нас по суті до базових парадигмальних дискусій XIX та XX століть щодо прийнятності та ефективності різних типів соціально-економічного устрою. Ці дискусії в найбільш агрегованому форматі можна представити як протистояння ліберальної ринкової парадигми організації суспільних відносин, з одного боку, і телеологічної командно-адміністративної парадигми державного управління, з іншого. Сьогодні, як і півтора сторіччя тому, висуваються претензії до існуючої капіталістичної системи як причини виникнення зазначених фундаментальних криз. Автоматично це породжує критику

¹ Чинники, складові і результати запровадження і реалізації антикризової політики в окремих країнах світу та Україні. Прогноз соціально-економічного розвитку України у 2021р. / К.: Заповіт, 2021.

² Докладніше див. статтю М.Мищенко «Громадська думка про соціально-економічні процеси та соціально-економічні трансформації в умовах пандемії», розміщену у цьому виданні.

³ The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. (2020). World Economic Forum. Geneva, Switzerland.

базової соціально-економічної парадигми капіталізму – ліберальної доктрини в різних її аспектах.

У цьому ракурсі дедалі більше з'являються футуристичні прогнози типу «як було, більше не буде» і призабуті в Україні нові-старі заклики-настанови «зречтися старого світу», а «новим людям» «побудувати нові світи». Відповідно стали популярними мему (memes): «нова ера (A New Era)», «наступна нормальність (The Next Normal)», «велике перезавантаження (Great Reset)» тощо. При цьому доктринальна соціально-економічна природа та інституціональні форми бажаного чи фатального майбутнього залишаються невизначеними. Незважаючи на гостру критику капіталізму, прямо запропонувати нову командно-адміністративну систему в якості альтернативи ще мало хто з критиків наважується, але інтелектуально вже «привид бродить по Європі».

Transformation Index в доповіді 2018р. засвідчив, що якість демократії та ринкової економіки сягнула сьогодні найнижчого рівня за останні 20 років (обстежено 129 країн світу). Зокрема, доповідь показує, що «незадовільний соціально-економічний розвиток є однією з найбільших перешкод для розвитку на шляху до демократії та економічної стійкості»⁴. Таке становище обумовило поширення методологічних заперечень окремих базових доктринальних постулатів лібералізму, що ставить на порядок денний необхідність їхнього концептуального захисту, особливо в сучасних коронавірусних кризових обставинах, та подальшого їхнього розвитку як наукового підґрунтя формування нової економічної політики, зокрема в Україні.

Як це не дивно, одним з лідерів антиліберального концептуального наступу в економічній теорії стала впливова і авторитетна організація «Римський клуб». В його резонансній ювілейній доповіді до свого 50-ти річчя представлено позиції та посилання на роботи багатьох сучасних критиків капіталізму. В доповіді постійно зустрічаються протиставлення капіталізму як соціально-економічної

системи і зазначених на початку статті сучасних кризових явищ у конотації відповідальності капіталізму. Зокрема, це можна проілюструвати підрозділами з такими назвами: 2.4. Капіталізм став пихатим (Capitalism Got Arrogant); 2.5. Провал ринкової доктрини (The Failure of the Market Doctrine). Прикладом зазначеного протиставлення може бути наступне положення: «Римський клуб вважає себе прихильником демократії, довгострокового мислення, а також молодого та ненароджених поколінь і природи, які не мають жодного права голосу в капіталізмі та в політичних дебатах серед людей»⁵.

Якщо перейти на рейки порівняльного політекономічного аналізу, то виникає питання: «Якщо капіталізм не надає зазначених прав, то який інший – не капіталістичний – устрій надає такі права? Відповідей немає. Це і не дивно, бо капіталізм і демократія – це органічна цілісність. Історія беззаперечно свідчить, що відмова від капіталізму реально призводила до згорання демократії.

Це підтвердили теперішні події, пов'язані з протидією коронавірусній епідемії, яку переважно здійснюють інституції державної влади. Протиепідеміологічні централізовані заходи є необхідними та вимушеними, але, якщо держава підтримує демократичні цінності, то вони при цьому не повинні відмовлятися від капіталізму. Цю тезу ми розкриємо на прикладі деяких базових дискусій в сучасній економічній теорії.

До ювілейної доповіді Римського клубу включено положення, що сучасна економічна теорія, яку викладають в університетах, виглядає як динозавр з огляду на виклики двадцять першого століття – зміни клімату, зростаючої нерівності та проблеми періодичних фінансових криз. Зазначається, що подальший розвиток цієї теорії треба вважати катастрофою. З посиланням на книгу професорки Оксфордського університету Кейт Раворт⁶ генезис цієї «катастрофи» окреслюється дуже широко: «Сучасним студентам – політикам 2050 року – викладають ідеї з підручників 1950 року, які, в свою чергу, ґрунтуються на теоріях 1850 року або навіть раніше»⁷.

⁴ Democracy without borders. – <https://www.democracywithoutborders.org/5678/bertelsmann-transformation-index-depicts-global-instability-and-democratic-decline/>.

⁵ Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome by Ernst von Weizsäcker and Anders Wijkman, The Club of Rome, 2018, p.69.

⁶ Raworth K. Doughnut economics. Penguin Random House, London (в українському перекладі: Реворт Кейт (2019). Економіка пончика. Як економісти XXI століття бачать світ).

⁷ Come On!: Ibid., p.159.

В контексті даної статті можна звернути увагу, що в зазначений період історичного часу виклики від зростаючої нерівності та періодичних фінансових криз були не меншими, а значно більшими ніж сьогодні. Тому формування економічної теорії того часу відбувалось як власне концептуальний пошук шляхів вирішення згаданих проблем. Тоді й сформувались дві різні соціально-економічні парадигми: комуністична (соціалістична) телеологічна доктрина командно-адміністративної економіки та ліберальна неокласика ринкової економіки, яка базувалась на досягненнях т.з. «маржиналістської революції». Реперними подіями генезису та розвитку цих парадигмальних світоглядів вважаються «Маніфест комуністичної партії» Карла Маркса і Фрідріха Енгельса (1848)⁸ і фронтентні книги маржиналістської революції: «Принципи політичної економіки» Карла Менгера (1871)⁹; «Теорія політичної економіки» Вільяма Джевонса (1871)¹⁰; «Елементи чистої політичної економії, або теорії соціального багатства» Леона Вальраса (1874)¹¹. Докладне висвітлення основних базових ідей маржиналізму можна знайти, зокрема, в нещодавній монографії О.Нестеренко¹².

Теоретичне протистояння вищезазначених двох концептуальних платформ-антиподів, як відомо, не виявило переможця. В реальній політиці країни світу поділилися на два непримиренні величезні табори у слідуванні цим доктринам. Криваве ХХ століття стало ареною безпрецедентного змагання в практичній реалізації цих доктрин. Теперішнє викладання неокласичної ліберальної економічної теорії в більшості університетів світу є свідченням перемоги ліберальної парадигми. Але наростання критичного ставлення до неї та помітне відродження інтересу до марксизму в головних капіталістичних країнах знову ставить на порядок денний питання розвитку теорії та практичних форм і методів застосування ліберальної ідеології. Безумовно, ортодоксальне лібертаріанство виглядає сьогодні дійсно «динозавром».

Невдалі українські експерименти зі спробою запровадження лібертаріанства в реальній економічній та соціальній політиці

підтвердили такий висновок. Проте, якщо критика слабких і застарілих положень неокласичної теорії буде «виплескувати з водою і дитину» – її ліберальну аксіоматику, то ми крок за кроком потрапимо в обійми нової телеологічної адміністративно-командної парадигми. Як це вплине на реальне життя засвідчили події ХХ століття.

Сутність такої загрози можна розкрити, аналізуючи деякі ключові рецепти подолання сучасних кризових економічних явищ, які містяться в публікаціях критиків капіталізму і які узагальнено і синтезовано в ювілейній доповіді Римського клубу. Чимало цих рецептів фактично демонтують базову ліберальну аксіоматику сучасної економічної теорії, а не розвивають її, що, насправді, конче необхідно і вельми актуально.

Далі ми покажемо, що в річищі актуальних дискусій про наше майбутнє в пост-коронавірусній «новій нормальності» важливо пам'ятати про методологічне коріння неокласики з тим, щоби замислитись, а чи варто його відкидати. Дещо спрощуючи, можна назвати два органічно взаємопов'язаних фундаментальних «стовпи» (pillars), як прийнято називати подібні феномени в англомовних публікаціях, неокласичної економічної теорії. Це – маржиналістська теорія вартості та абсолютне визнання та математичне підтвердження першого об'єктивного закону економіки, який алегорично представляється аксіомою «невидимої руки Адама Сміта». Обидва ці «стовпи» концептуально тісно переплітаються між собою через ліберальну аксіоматику важливості забезпечення економічної свободи прийняття господарських рішень усім економічним акторам – Homo economicus, в якості базису економічного процвітання і розвитку. Важливою умовою такої свободи є формування і захист конкурентних ринків. В рамках теми статті розглянемо детальніше перший «стовп», який є методологічно базовим для неокласичної доктрини.

«Маржиналістська революція» стала головним якісним світоглядним квантовим стрибком у розвитку економічної теорії ХІХ сторіччя. Доктринальна сутність цієї революції

⁸ Engels, F. and K. Marx. (1848). Manifest der Kommunistischen Partei. London.

⁹ Menger, Carl. (1871). Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Braumüller.

¹⁰ Jevons, W.S. (1871). The Theory of Political Economy. Palgrave Macmillan UK.

¹¹ Walras, L. 1874). Éléments d'Économie Politique Pure, ou Théorie de la richesse sociale. AUSANNE.

¹² Нестеренко, О. П. (2020). Австрійська традиція економічного аналізу: монографія. Київ, Ліра.

полягала у відмові від парадигми трудової теорії вартості, яка створювала наукове підґрунтя розбудови командно-адміністративних систем управління комуністичними та соціалістичними країнами в ХХ сторіччі. Ця революція означала парадигмальний перехід на концептуальні рейки усвідомлення природи вартості товарів і послуг (і відповідно ціни) як результату взаємодії попиту та пропозиції на конкурентних ринках. Доленосним усвідомленням такого нового розуміння природи вартості стало конституювання значущості інституту конкурентних ринків та особистої економічної свободи для забезпечення майбутнього економічного розвитку.

Така методологічна візія обумовила характер подальших пошуків індикаторів вартісного виміру результатів економічної діяльності та управлінських інструментів забезпечення оптимального розподілу ресурсів економічних систем. Сьогодні цей вартісний вимір є основою побудови національного рахунку внутрішнього продукту (ВВП) та індикатори ринкового ціноутворення (інфляція, дефляція, коливання відсоткових ставок та валютних курсів, номінальної та реальної ціни праці).

В Ювілейній доповіді Римського клубу підрозділ 3.14 названо «Вимірювання добробуту, а не ВВП» (Measuring Well-Being Rather than GDP), де пропонується замість ВВП вимірювати таку систему показників – «особисті витрати на споживання (основний компонент ВВП), але з корегуванням, використовуючи близько 25 різних компонентів, у тому числі розподіл доходу, втрата дозволів, витрати на розпад сім'ї, безробіття, негативні наслідки, такі як злочинність та забруднення; виснаження природних ресурсів, численні екологічні збитки від зростання ВВП, такі як втрата водно-болотних угідь, сільськогосподарських угідь, лісів та озону, а також довгострокові збитки від змін клімату»¹³.

Ідея відмовитись від системи вимірювання багатства країн індикатором ВВП є поширеною серед теперішніх критиків капіталізму і достатньо популярною в прогнозах «нової реальності». Але треба зауважити, що в історії численних спроб вимірювання багатства країн поза ринкових відносин прийнятих

результатів не досягнуто через неможливість штучного не ринкового встановлення вартості різноманітних благ і ресурсів. Застосування адміністративного «ручного» методу підрахунку корисності для суспільства, цін, обсягів виробництва і споживання тих чи інших благ невідворотно відтворювало практику призначення ціни товару через оцінку, подібну до визначення кількості праці, витраченої при виробництві товару, з подальшим «плановим» встановленням обсягів його випуску і споживання.

При всій начебто привабливості та логічності застосування прямих «натуральних» індикаторів вартості благ і ресурсів поза ринковими відносинами така методологія за визначенням є індіферентною до врахування унікальних суб'єктивних уподобань кожної окремої людини. Чисто технологічно усі вищезазначені 30-ть характеристик «вимірювання добробуту, а не ВВП» можуть визначатись тільки (чи переважно) в централізованому адміністративному порядку без врахування думки кожного окремого економічного актора щодо персональної соціально-економічної корисності для нього таких ситуаційних оцінок. Також залишається відкритим питання визначення пріоритетності, критеріїв ефективності та зведення в інтегровану агреговану форму значень характеристик цих 30-ти індикаторів. Неокласична маржиналістська парадигма строго математично довела, що саме вільний суб'єктно орієнтований конкурентний механізм ціноутворення забезпечує найкращий розподіл ресурсів суспільства (ефективність за Парето).

Відмова від застосування показника ВВП для макроекономічної оцінки стану економіки країни та формування економічної політики позбавить уряди і армії аналітиків орієнтирів та критеріїв розвитку. Сьогодні саме індикатори ВВП дозволяють ідентифікувати ті кризові явища, які так турбують людство. Серед головних проблем тут справедливо називають уповільнення економічного розвитку та збільшення нерівності в доходах, як серед держав, так і всередині країн. Якщо перейти до оцінок добробуту через зазначені 30 характеристик, то ми можемо і не побачити цих кричущих викликів.

Рейтингування країн на осі «багаті-бідні» може кардинально змінитись за окремими індикаторами цих характеристик на користь

¹³ Come On!: Ibid., p. 175-176.

слаборозвинутих країн. У цьому випадку, чи можна буде ідентифікувати існування проблем бідності та нерівності? Якщо таке вимірювання покаже відсутність таких проблем, що дуже вірогідно, то які пріоритети економічних політик будуть встановлюватись? Показовим, на наш погляд, є приклад України. При формуванні національних економічних політик звичайною практикою було ігнорування важливості значного підняття соціальних стандартів, скорочення економічної та соціальної нерівності. В результаті наша країна вже десятиріччями не може позбутись статусу європейського аутсайдера, хоча постійно проводить різноманітні реформи. А що нас чекає у майбутньому в разі визнання, що показник ВВП на душу населення невірно віддзеркалює економічний стан країни?

На діаграмі «ВВП на душу населення обраних груп країн»¹⁴ представлена динаміка індикаторів ВВП на душу населення, оцінених у поточних доларах США, по групах країн, що класифікуються статистикою Світового Банку як країни з високим доходом, трьох підгруп середнього доходу, а також для порівняння включені країни ЄС, Центральної Європи та Балтики, а також Україна.

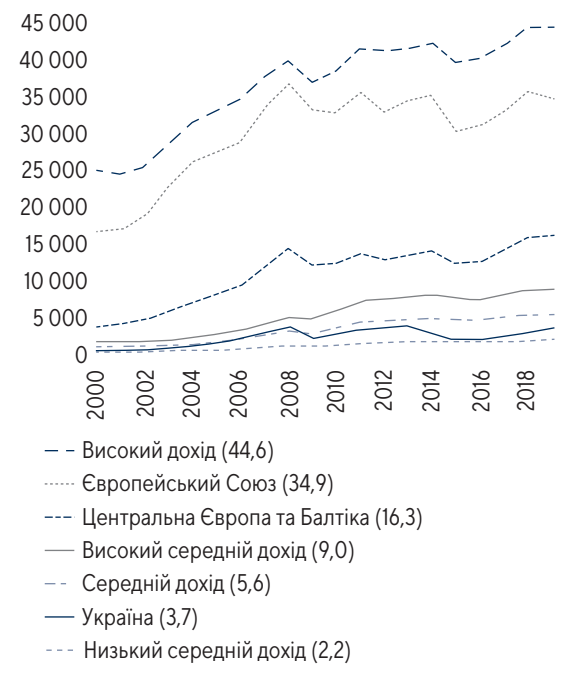
Сьогодні багато економістів та політиків шукають відповіді щодо природи проблем, які демонструє цей графік, а також щодо шляхів і методів їхнього вирішення. Це проблема зупинки економічного зростання в багатьох країнах, проблема збереження розриву рівнів доходів багатих і бідних країн, зупинення процесів конвергенції. Все це зберігає і посилює нерівність доходів на мікро та макро рівнях, створює потенціал для соціальних і політичних потрясінь.

Збереження такого стану невідворотно призведе до соціально-економічної нестабільності в окремих країнах та у світі в цілому. Епідемія COVID-19 демонструє нову загрозу від існування економічної нерівності, яку сьогодні ідентифікують показники на базі методології оцінки ВВП. Якщо змінити критерії визначення рівня багатства країн на ті, що пропонуються Римським клубом, то ми отримаємо дійсно «нову нормальність», але викривлену і парадоксальну.

¹⁴ Представлено автором за даними: The World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data. – <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.

¹⁵ Представлено автором за даними: <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>.

ВВП НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ ОБРАНИХ ГРУП КРАЇН
 (в дужках – поточні долари США, тис., 2019р.)

На діаграмі «Охоплення вакцинацією населення груп країн...»¹⁵ можна бачити прямий зв'язок між ступенем розвиненості країн, виміряний показником ВВП, і забезпечення населення вакцинами. Рівень розвитку і багатства країн, оціненого за ВВП, обумовлює існування цієї різкої нерівності вакцинавання, що може мати катастрофічні дестабілізуючі наслідки. Майже всі вже зрозуміли, що спроможність захищатись від епідемій прямо залежить від вартісного обсягу національного продукту, який генерується економікою.

На сьогоднішній день багатими є ті країни, які притримуються аксіоматичних принципів неокласичної економічної теорії. У цих рамках хрестоматійними є рецепти боротьби з тими явищами економічного життя, що заважають ефективно функціонувати механізмам самоорганізації конкурентних ринків. Це, у першу чергу, боротьба з монополізмом, у тому числі з монополією, яка також дуже шкодить економіці України, та з корупцією, яка руйнує ринковий механізм ціноутворення і, відповідно, оптимального розподілу ресурсів.

Економічна теорія за останні більш ніж сто років значно просунулась вперед у вирішенні тих проблем, на які не давала задовільних відповідей ортодоксальна неокласика. Серед таких досягнень можна назвати теорії Кейнса, Шумпетера, економіки добробуту (welfare economics), соціальної економіки, екологічної економіки, включаючи концепцію сталого розвитку (sustainable development), інституційної економіки, синергетичної економіки в рамках науки про складність тощо. Всі ці напрями активно продовжують розвиватись і давати відповіді на нові виклики, включаючи ті, що обумовила коронавірусна епідемія. Але усі ці напрями не відходять від ліберальної аксіоматики неокласичної теорії. В цій статті ми критично розглянули ті пропозиції, які, на наш погляд, по суті відкидають неокласичну парадигму економічної теорії, а значить і ліберальну аксіоматику, на користь невизначеної « нової нормальності », створюючи загрозу повернення до « старої ненормальності ». Тому

важливо розвивати вищезазначені напрями економічної теорії, які доповнюють базові принципи неокласики, а не відмовлятися повністю від них, як в теорії, так і на практиці.

Вивчення тематики та інтенсивності наукових і прикладних економічних досліджень останнього часу дозволяє зробити висновок, що концептуальна підготовка до практичної протидії коронавірусним викликам вже давно ведеться. В якості прикладу можна послатись на стратегічні програми Європейського Союзу у XXI столітті. Це Лісабонська стратегія¹⁶ і Європа 2020¹⁷. Накреслені в останній три пріоритети розвитку залишаються актуальними і для політики « великого перезавантаження », про яке йдеться останнім часом. Нагадаємо ці три взаємопідсилюючі пріоритети: інтелектуальне зростання: розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях; сталий розвиток: сприяння більш ефективному використанню ресурсів, екологічності та конкурентоспроможності; інклюзивне зростання: сприяння економіці з високим рівнем зайнятості, що забезпечує соціальну та територіальну згуртованість.

Для України дуже важливо переорієнтувати свою соціально-економічну політику на ці пріоритети. При чому не в риториці програм, що затверджуються, а як реальну практичну дію. Наразі цього не відбувається: освіта, наука та інноваційна діяльність очевидно не були пріоритетами за 30 років незалежності, не відбувається цього і сьогодні. Більша активність спостерігається щодо другого пріоритету. Третій – більше перебуває в режимі риторики. Важливим є реалізація такої політики в контексті забезпечення практичного застосування ліберальних цінностей, тобто розвитку підприємництва, боротьби з корупцією та монополізмом, підтримка інноваційного малого бізнесу, досягнення високих соціальних стандартів.

¹⁶ Lisbon European Council 23-24.03.2000: Presidency note on employment, economic reforms and social cohesion: Towards a Europe based on innovation and knowledge. Brussels: European Council.

¹⁷ Europe 2020: A strategy for smart, sustainable, and inclusive growth. (2010). Brussels. – European Commission.